

**РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Збірник наукових праць
**ОНОВЛЕННЯ ЗМІСТУ, ФОРМ ТА МЕТОДІВ
НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ В ЗАКЛАДАХ
ОСВІТИ**

**СЕРІЯ:
*ПСИХОЛОГІЯ***

**ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ПАРАДИГМИ САМОСВІДОМОСТІ
У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ**

Наукові записки
Рівненського державного гуманітарного університету

Випуск 30

Заснований У 1996 р.

Рівне -2004

ББК 74.20

0-59

УДК:37:371: 372: 373: 374: 376: 378: 379

Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. Формування парадигми самосвідомості у психологічній науці: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 30. — Рівне: РДГУ, 2004. - 250 с.

Збірник наукових праць містить статті з актуальних проблем психології самосвідомості .

Опубліковані матеріали можуть бути корисними для науковців, практичних психологів, вихователів, учителів, викладачів та студентів вищих навчальних закладів гуманітарного спрямування.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор :

Хом'як Іван Миколайович - доктор педагогічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Заступник головного редактора:

Янцур Микола Сергійович – кандидат педагогічних наук, професор (відповідальний секретар) (Рівненський державний гуманітарний університет).

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Бех Іван Дмитрович - доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент АПН України (Інститут проблем виховання АПН України);

Воробйов Анатолій Миколайович кандидат педагогічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Дем'янчук Анатолій Степанович - доктор педагогічних наук, професор, дійсний член АНВШ України (Міжнародний університет „Рівненський економіко-гуманітарний інститут” імені Степана Дем'янчука);

Карпенчук Світлана Григорівна – доктор педагогічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Коваль Ганна Петрівна - доктор педагогічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Левківський Михайло Васильович – доктор педагогічних наук, професор (Житомирський державний педагогічний університет ім. Івана Франка);

Лисенко Неля Василівна - доктор педагогічних наук, професор (Прикарпатський педагогічний університет ім.В.Стефаника);

Лісова Світлана Валеріївна - доктор педагогічних наук, професор (Міжнародний університет „Рівненський економіко-гуманітарний інститут” імені Степана Дем'янчука);

Малафійк Іван Васильович – кандидат педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПСН (Рівненський державний гуманітарний університет);

Мітюров Борис Никифорович – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член АПСН (Рівненський державний гуманітарний університет);

Павелків Роман Володимирович – кандидат психологічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Павлютенков Євген Михайлович - доктор педагогічних наук, професор (Запорізький обласний інститут удосконалення вчителів);

Пальчевський Степан Сергійович – доктор педагогічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Пасічник Ігор Демидович - доктор психологічних наук, професор (Національний університет "Острозька Академія");

Поніманська Тамара Іллівна - кандидат педагогічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Савчин Мирослав Васильович - доктор психологічних наук, професор (Дрогобицький державний педагогічний інститут ім. Івана Франка);

Терещук Григорій Васильович - доктор педагогічних наук, професор (Тернопільський державний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка);

Тищук Віталій Іванович - кандидат педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПСН (Рівненський державний гуманітарний університет).

Затверджено Вченою Радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 3 від 28.10.2004 р.).

Збірник затверджений ВАК України як наукове фахове видання, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата наук з педагогіки (постанова Президії ВАК України №1-05/7 від 9.06.1999 р. та додаток до постанови ВАК України від 11.10.2000 р. № 1 - 03/8).

За достовірність фактів, дат, назв і т. п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Рукописи не рецензуються і не повертаються.

Адреса редакції: 33028 м. Рівне, вул. Остафова, 31.

Рівненський державний гуманітарний університет

ISBN 966—7281—07—8.

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2004

11. Ницше Ф. Соч. в 2-х тт. М., 1990. Т.1. С.24.
12. Психология подростка. Хрестоматия. Сост. Ю.И.Фролов. Рос. Пед. Агенство. М., 1997. С.6.
13. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. СПб., 2000, -656с
14. Федорова Г,Г. Трудный подросток: становление личности. СПб, 1992 -32с.
15. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы. М: Весь мир, 2002.- 144 с.
16. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М., 1991. 344с.

Summary

The author thinks what experience a teenager gains in social space of modern society. Self – consciousness is an important derivative? So called social architectural logic of the experience. Due to experience it is possible for a growing up personality to master complicated social phenomena. Socialization is the most accurate indicator of juvenile maturity and is considered to be the index of successful social orientation.

The process of social self-consciousness reflects the problem of personal development that must be based upon values which will determine the character of lifestyle.

УДК 316.647.5-053.6

В.М. Красновський

РОЗВИТОК ТОЛЕРАНТНИХ ВЗАЄМВІДНОСИН ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОГО ВІДЧУЖЕННЯ

Стаття присвячена проблемі відчуження в сучасній цивілізації, подолати яке можуть толерантні відносини. Ці відносини відіграють важливу роль в становленні безконфліктного співробітництва. Обґрунтовується необхідність навчання молоді толерантності до оточуючих представників інших культур. У статті представлені результати дослідження толерантних взаємовідносин у середовищі підлітків.

Ключові слова: толерантність, планетарне мислення, етнос, етноцентризм, відчуження, підліток.

Постановка проблеми

У наш час питання розвитку толерантних відношень у підлітковому середовищі більше а ніж актуальне: сьогодні це глобальна проблема усього цивілізованого світу і нашої держави, зокрема. Ми перебуваємо у різноманітному світі соціокультурного життя, який для більшості підлітків стає помітним суспільним елементом їхнього повсякденного життя. Молодь, що жадає духовних перетворень своєї особистості вирізняється широким світосприйманням, тому навчити її утверджувати загальнолюдські цінності, повагу до змісту життя інших дає їй приклад розвивати власні позитивні можливості і використовувати їх у продовж життєвого шляху.

Кризова ситуація нашого суспільства не на користь підростаючому поколінню: зростає незадоволення, почуття розчарування, але те, що воно все частіше кристалізує ідеї гуманності, цивілізованості й прогресу вказує на злам суспільної психології та зміну суспільної свідомості. Одним з таких зламів свідомості є толерантність у стосунках між різними етносами.

Підлітки чутливі до змін у суспільстві, яке сьогодні обмежує їх соціальний статус. Воно розглядає соціальну мотивацію і поведінку молоді у рамках її соціально - вікових кордонів та існуючих стереотипів суспільства, не враховуючи зростаючі можливості останніх. Підлітковий період супроводжується психосоціальним процесом, який приймає участь в індивідуальному шляху розвитку особистості - процесом персоналізації дій індивіда. Ці дії у підлітка зумовлені особистими цілями і програмами. Для адекватного пристосування у соціумі йому потрібна дійова конструкція індивідуальної системи. Вона базується на самостійно вироблених цілях та програмах (свого роду організаційного центру особистих проєктів), які під впливом культури ним скануються як соціальна реальність. Підліток створює свою індивідуальну суб'єктивність у відповідно з індивідуальною структурою мотивації у якій на перший план виходить не стільки самосудження (деструктивне, прагматичне тощо), скільки особистісне, суб'єктивне відношення до судження про навколишній світ, і його можливі альтернативи. Альтернативи соціальних відносин легше прогнозувати перебуваючи у діалозі з представниками інших культур. Розвиток толерантності у стосунках між підлітками створює умови творчої співпраці відповідно зміні ролей на потребу суспільства. *Під поняттям „толерантність” ми розуміємо* терпимість до чужого образу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, вірувань, прийняття прожиття, спілкування, вміння спілкуватися приймаючи до уваги культурологічні особливості.

Це створює нові перспективи подальшого розвитку дружніх стосунків і терпимості до національних меншин та розвитку планетарного мислення, що сприяє толерантній взаємодії між представниками різних етносів. Терпимість ми розділяємо на сенсуальну та диспозиційну. В поданому нижче дослідженні мова піде про диспозиційну терпимість (*диспозиція — схильність*), про терпимість особистості при соціальних взаємодіях, наприклад, як готовність до терпимої реакції підлітка на оточення. За цим усім стоять певні установки особистості, її система відношення до дійсності.

П.Л. Вандерберг розглядає етнічність як розширену родинність, головною рисою якої є загальне походження. Проте у ряді випадків загальність походження етнічної групи може бути фіктивною. У ситуації високої можливості уявної родинності всередині етнічної групи, саме ідея роду заслуговує довіри і цементуючої уяви про етнічну солідарність [9]. Зрозуміло, що етнічністю можна маніпулювати, але не

можливо створити із нічого, так як вона укорінена в поколіннях загального історичного досвіду. Намагання прийняти універсальні критерії етнічності які засновані, наприклад, на легальному громадянстві або набуття кваліфікаційних культурних навичок, не витримує випробування прикладами реальної практики функціонування поліетнічних спільнот. Автор вказує на існування трьох основних "показників етнічності":

1. Фенотип, що передається генетично (зовнішність);
2. "Етнічна уніформа" (притаманні даній етнічній групі тип одягу і наміри зміни зовнішності - зачіски, татування і т.д.);
3. Поведінковий (у тому числі мовний).

Дані маркери слугують визначенню етнічних кордонів. Як констатує Л.В. Гірко "індивіди воліють черпати силу доказів для своїх імпровізованих рішень в "етнічних цитатах", в образах традиційного устрою, заснованих на передбачуваних діях. Так виникає непроникливе ядро етнічної самоосвіти, яке надає стійкість, певну привабливість ландшафту існування" [1]. Тому механізми психологічного захисту зливаються з "фольклорними" уявленнями зі своїм "життєвим досвідом", який підтверджує "органічний" характер національної спільноти. У той же час знаходиться її духовна необхідність, ідеальний характер, що впливає з історично засвоєних культурних імперативів. Самі ж етнічні почуття часто виглядають ірраціональними внаслідок того, що стають рухливими особистими внутрішніми силами. Усі ці явища піддаються аналізу, що виявляє гальмуючий вплив стереотипів (у даному випадку національних) та роботу механізмів відчуження.

І. Мілуска інтерпретує відчуження як "пізнавально-емоційного, об'єктивно і суб'єктивно оцінюючого негативного стану розмежування індивіда і іншого об'єкту - як соціального (інша людина, група), так і фізичного (організація, національні спільноти)" [5], що пов'язані з розривом існуючих раніше зв'язків, а на нашу думку і послабленням ознайомлення з етнічними культурними цінностями.

Культура і соціальні структури діють на індивідуальну поведінку людини через різні культурні ситуації, серед яких найвпливовішою є дійова. Дійова ситуація вирізняється екстраординарним характером, що повторюється. Коли суспільство намагається отримати потрібну модель поведінки від індивіда, воно критичну ситуацію підсилює індивідуальною поведінкою особистості у референтній групі [8]. Кожна ситуація є водночас об'єктивною і суб'єктивною. Тобто, коли група підсилює свій вплив, він буде обумовлений її змістом. Цей вплив не буває наперед заданий чи вгаданий через те, що об'єктивна характеристика ситуації породжена соціальною структурою суспільства. Вплив індивідуального характеру двосторонній. Індивід сам впливає на членів групи, з якими він вступає у контакт, а з іншого боку, обмеженою формуючою дією його поведінки виступає ментальна самосвідомість і досвід. Підліток стикається з проміжною структурою (в даному випадку групою). Це підсилює ефекти зворотнього зв'язку, що обумовлює і його соціалізацію. Зворотній зв'язок дає можливість зробити відношення підлітків різної національності більш толерантними й гармонійними.

Коли ж ми говоримо про ситуацію відчуження, то маємо на увазі об'єктивне оточення індивіда, суб'єктивну інтерпретацію цього оточення та активність особистості. Особливість цієї ситуації складає той факт, що суб'єкт обмежений у своїх можливостях контролю над зовнішніми факторами і виборі засобів впливати на них. Він скоріше знаходиться під впливом обставин, аніж сам їх формує. Саме через це цілі суб'єкта розвиваються, бо об'єктивних можливостей їх реалізації немає [5]. Другий елемент ситуації відчуження пов'язаний з суб'єктивною переоцінкою впливу середовища. Людина не лише контролює об'єктивні труднощі, але і сама починає вірити в невеликі можливості для ефективного моделювання зовнішнього світу.

Активність суб'єкта як третій елемент може виступати як критерій оцінки ситуації, що склалася. Ця активність може бути пізнавальною, емоційно-оцінюючою й поведінковою. Поведінка, як складова ситуації відчуження має диференційований характер. Виділяють такі психолого-соціальні наслідки відчуження: конформізм; революційна, опозиційна реакція на існуючий стан речей; невротична мобофобія; злочин; шизофренічна мізантропія; соціальний утопізм [4].

В ситуації етнічної конфронтації необхідно враховувати: ціль поведінки, те, в ім'я чого ця дія здійснюється, критерії розмежування "своє" і "чуже" та ступінь ризику, на який готовий піти суб'єкт для задоволення своїх цілей [4]. Співробітництво і конформізм з давніх-давен розглядалися як дві сторони однієї реальності. На думку П.Л. Вандерберга вивчати людську поведінку необхідно на трьох рівнях, а саме: генетичному, екологічному і культурному. Автор доводить, що людські здібності (дедуктивне мислення, використання символічної мови, культура та інше) сформовані біологічно. Фенотип організму є продуктом взаємодії генотипу і середовища, а необхідною умовою для розуміння людської поведінки є культура, яку можна розуміти як набір пристосування для контролю, модифікації й, навіть, створення важливої частини нашого середовища. За Ванденбергом П.Л., індивіди взаємодіють конкурентно або співпрацюють з метою своєї пристосованості, реалізуючі цю мету через родинний відбір, співробітництво, за рахунок застосування насилля. Автор стверджує, що "етнічні і расові почуття є продовженням родинних почуттів. Етноцентризм і расизм, таким чином, насправді, це розширені форми nepoтoзизмy" [9, 19-20].

Етноцентризм є ключовим поняттям проблеми національної самосвідомості. Свої витоки етноцентризму бере у егоцентризму - фундаментального механізму раннього етапу розвитку мислення. Егоцентризм - обмежена здатність світосприйняття за рахунок того, що початок системи координат дитини жорстко пов'язаний із ним самим і він не здатен дивитися на світ з чужої позиції. Для неї існує тільки єдина точка зору - її власна. Можна сказати, що етноцентризм - це соціальна форма егоцентризму. Він визначає сприйняття людиною культури іншого народу через призму своєї культури. Це означає, що цінності, традиції, установки,

що закріплені у культурі даної етнічної групи, обумовлюють сприйняття оточуючої дійсності кожним членом такої групи [2].

За рахунок вторгнення етноцентризму, ми вважаємо нашу поведінку природною та нормальною, коли ми дивимось через призму своєї культури, але вона може здаватись ненормальною або грубою представникам іншої культури. Етноцентризм являє собою складне утворення, в якому з'єднанні різноманітні психологічні бар'єри: підсвідомі та свідомі, особисті та соціальні.

Люди завжди, свідомо чи ні, віднаходили можливості підтримувати соціальну дистанцію і збереження своєї незалежності у свідомості. Цей факт значимий як характерна риса людської поведінки. Кожний індивід, який володіє хоч якою-небудь індивідуальністю, здатний зберегти деяку ступінь особистої недоторканості, чинити певний спротив домаганням інших осіб. В той же час, він підкорений необхідності інтегрувати свої дії і узгоджувати їх з тим чи іншим життєвим правилом. Узгодженість та конформність відповідають інтересам соціальної солідарності та миру, якщо навіть не сприяють інтелектуальному життю та соціальному прогресу, вважає Парк [6]. У всякому разі, якщо індивіди різних національностей хочуть жити разом, важливо у першу чергу знати, чого їм слід чекати один від одного.

Сьогодні індивід піклується про те, щоб стати ефективною і помітною фігурою у суспільстві - суспільстві вже не локальному й навіть не національному. Але оскільки душевні конфлікти виникають з культурних конфліктів, люди намагаються підняти з низького на більш високий культурний рівень. Так, іммігрант стикається з дискримінацією та упередженнями, оскільки ідентифікується з расою чи національністю, яку корінні народи вважають нижчою тому, що вона інша. Чужак відкидається як громадянин, як сусід та "соціальне рівний". Коли народи різних рас і культур намагаються жити в кордонах космополітичного суспільства та уникають обмежень, які накладають клас або каста, ми це називаємо культурним конфліктом. Тому більшість націоналістичних рухів бере свій початок в труднощах та розчаруваннях боротьби за статус.

Фактично більшість культурних конфліктів, націоналістичних рухів усугубляються в силу того, що деякий випадковий, а при інших обставинах був би дружелюбним, індивід стикається з зневагою та дурним поведінням, що викликані не його індивідуальними якостями, а всього лише його ідентифікацією з тією чи іншою культурною меншиною, яку рахують нижчою [7].

Г.Д. Ділігенський доводить, що людина, все більше проявляє себе в процесі індивідуалізації. Це пов'язано з рухливістю соціальної структури, яка сьогодні дестабілізує психологічні зв'язки індивіда з групами різного рівня [3]. Аналіз співвідношення соціальності і індивідуальності дає нам розуміння світу сучасної людини. Ці співвідношення визначаються силою групової, етнічної, національно-державної свідомості та її впливом на індивідуальну свідомість. Сучасна людина представляє соціально-індивідуальну модель. По цій причині, люди які складають масову силу певної спільноти спираються на мотиви і знання, які виробили не самі, але які визнані традиціями і авторитетом групової свідомості.

Проте треба визначити, що соціальна сутність людини не є незмінною. Особливість нашого часу полягає у тому, що проходять зміни у типі зв'язків й відповідно в моделі людини, яка виражає процес індивідуалізації людини. Її суттєва основа полягає у прогресуючому відключенні групових джерел інформації над груповими. Це розмиває традиційні моделі групової людини, яка черпає свої мотиви і знання, моральні норми і світогляд із стійких групових культур і ставить індивіда перед необхідністю самостійного вибору цінностей цивілізації, а відтак приходиться плюралістична самоідентифікація – людина ототожнює себе з різними етнічними групами, а у перспективі з усім людством. Це означає більшу свободу від упереджених групових, національних уявлень.

Наші дослідження (2000 – 2003) були присвячені вивченню впливу групової роботи на розвиток толерантності у стосунках між підлітками різної національності. Для дослідження було обрано міський колеґум м.Рівного, де разом навчаються представники вірменської, грузинської, польської, російської, української національностей. Критеріями формування досліджуваних груп було навчання саме у багатонаціональній школі та вік (від 13 до 16 років). Саме тому було обрано два восьмих класи – 8А та 8Б. Загальна кількість учнів становить 36 чоловік, по 18 чоловік у кожному класі. З цих двох класів було сформовано дві групи: одна - експериментальна (8Б), інша - контрольна (8А). Опитування проводилося у двох групах на початку й в кінці дослідження, а безпосередньо групова робота проводилося лише в одній.

Дослідження проходило у три етапи:

Першим етапом дослідження було констатування проявів толерантних стосунків у підлітковому середовищі, що розгорталися на національному ґрунті у відношенні одне до одного. Для цього, наприкінці лютого - початку березня 2000 року, було проведено опитування учнів за допомогою тесту на соціальну дистанцію Богардуса та методу поляричних профілів.

Другим етапом було проведення групової роботи з дітьми. Робота була розрахована на 10 занять по 1,5 години кожне. Протягом групової роботи підліткам було запропоновано ряд ігор, що розвивали комунікативні, організаційні, аналітичні навички; що змушували підлітків замислюватись над існуючими проблемами та шляхами їх розв'язання. Була надана інформація щодо Конвенції ООН про права дитини та зазначені там права та обов'язки.

Третім етапом дослідження було оцінювання ефективності групової роботи за допомогою повторного тестування, порівняння результатів, аналізу оберненого зв'язку, що записувався на плівку наприкінці занять, та аналізу спостережень.

Охарактеризуємо психодіагностичний інструментарій, що використовувався на першому етапі.

Тест соціальної дистанції Богардуса було розроблено у 1920 році, щоб виміряти бажання членів різних етнічних груп взаємодіяти одне з одним. Він може також використовуватись, для вивчення відчуттів людини, щодо її наближення чи відчуження відносно певної групи (наприклад, релігійна спільнота, люди з девіантною поведінкою).

Методика полярних профілів розроблена за аналогією з методом семантичного диференціала Ч.Осгуда, що був розроблений у середині 50-х років для кількісного вимірювання суб'єктивних значень понять. Суть полягає у тому, що респонденту пропонується послідовно виказати своє відношення до якогось об'єкта за певним набором біполярних шкал. У якості полюсів шкал, Осгуд використовував 20 пар термінів, що були відібрані аналізом 360 об'єктів, оцінюючи за такими критеріями: "відношення", "сила", "активність". Ця методика була адаптована до нашого дослідження. Підліткам було запропоновано 20 пар термінів, що позначали якості особистості. Вони оцінювалися від +3 до -3, що у першому випадку позначало максимальну ступінь вияву "позитивної" ознаки; -3 – максимальна ступінь виразу "негативного" признаку; 0 - являє собою середину шкали, тобто деяку рівновагу полюсів. Пропонувалося дати оцінку кожній якості, яка більш характерна для представників тієї чи іншої етнічної групи.

Під час проведення групової роботи застосовувався метод спостереження. Ми використовували критерії спостереження Бейлза та Залужного, адаптувавши їх для цього дослідження. Окрім спостереження було використано "зворотній зв'язок" - думки, побажання, враження від кожного заняття виказані безпосередньо учасниками, що були записані на плівку.

На третьому етапі повторно використовувався тест на соціальну дистанцію Богардуса та тест полярних профілів.

Після заповнення попереднього опитувальника підліткам був запропонований список людських якостей, де потрібно було відмітити якості притаманні вірменам, грузинам, полякам росіянам та українцям.

Опитування було груповим, оскільки проводилося в двох класах по 18 чоловік. Анкетування проводилось одним інструктором у присутності одного з вчителів-предметників. Перед початком інструктор представляв й надавав інформацію для чого проводиться тестування та попередній інструктаж. У випадку необхідності експериментатор пояснював зміст питань та слідкував, щоб відповіді були індивідуальними. Соціодемографічні показники учасників експериментальної групи вивчалися за результатами відповідей щодо їх національності, віку та статі.

Табл. 1.

Показники віку	Приналежність до певної статі		Всього
	жін.	чол.	
13 років	5	3	8
14 років	5	5	10

Як видно з таблиці 1, експериментальний клас складався з 18 чоловік віком від 13 до 14 років. Більша кількість дітей мала 14 років, що відповідає середньому віку восьмикласників.

Табл. 2.

Показники віку	Приналежність до певної статі		Всього
	жін.	чол.	
13 років	2	4	6
14 років	2	6	12

Таблиці 1, 2 показують, що контрольний клас особливо не відрізнявся від експериментальної групи.

II етап дослідження. Проведення групової роботи

II етап дослідження складався з групової роботи з підлітками, яка складалася з десяти занять, що проходили протягом 1,5 години. Кожне заняття було поділене на дві логічні частини: основна та зворотнього зв'язку. Основна частина складалася з рольових ігор та міркувань, а зворотній зв'язок передбачав вивчення думки школярів щодо самої роботи.

Групи були гомогенними за віком. Модератор попередньо з учасниками груп знайомим не був. Групова робота проводилася в класних аудиторіях при оптимальному освітленні, температурі, в звичних для дітей умовах, що не викликало дискомфорту. Також була забезпечена відсутність сторонніх шумів, так як заняття відбувались під час урочних годин за шкільним розкладом. З технічних засобів був використаний диктофон, за допомогою якого, за згодою респондентів, на аудіо-касету були записані враження та побажання учасників. Дослідник пояснював, що гарантує учасникам конфіденційність Також велись

рукописні нотатки у ході спостереження.

III етап дослідження. Оцінювання ефективності. Оцінювання ефективності відбувалося таким чином:

проведення повторного тестування як групи, де проводилася групова робота, так контрольної групи; обробка результатів вторинного тестування та їх порівняння із попередніми; аналіз записів ведучого та спостерігачів, що велися протягом групової роботи; обробка та аналіз аудіо записів, що велися наприкінці кожного заняття.

Відповідно до поставлених мети та завдань дослідження необхідно було вивчити вплив групової роботи на розвиток толерантності у стосунках між підлітками різних національностей, а саме, їх сприйняття одне одного, оперування знаннями щодо розбіжностей між різними культурами, бажання приймати ці розбіжності та використовувати при спілкуванні, іграх, спільній діяльності.

Аналіз міжгрупової взаємодії та стосунків під час групової роботи

Згідно мети та гіпотези нашого дослідження нам потрібно довести, що групова робота сприяє розвитку толерантності у стосунках між підлітками різних національностей. Для більш детального аналізу модератор та його помічник фіксували емоційні реакції, поведінку та висловлювання учасників під час групової роботи.

Вже на початку наших занять спостерігалось доволі агресивне ставлення учасників одне до одного. Група була розбита на маленькі підгрупи, що, на нашу думку, були сформовані за інтересами та частотою спілкування одне з одним. Через це, повноцінне спілкування на перших заняттях у групі взагалі було неможливим. Під час проведення спільних ігор, обговорення того чи іншого питання, учасники не хотіли приймати участь:

Олександр О.: "...самі робіть...мені і тут добре..."

Володимир С.: "...я спочатку подивлюсь, а потім подумаю..."

Дмитро К.: "...будуть всі на мене тут дивитися як на дурня..."

Олена А.: "...вони будуть з мене глузувати самі робіть..."

Не хотіли висловлювати свої думки та почуття й глузували з тих хто намагався їх висловити:

Віка Д.: "...да, так я вам і сказала, одразу ж побіжите розповідати вчителям"

Оля К.: "...а навіщо це вам...з нами про це ніхто не розмовляв..."

Микола К.: "...ну ти і видала... могла б мовчати...було б краще..."

Марія С.: "...да-да, жалкуйся, жалкуйся...подивимось, що буде далі..."

Під час подальших занять учасники почали проявляти зацікавленість у заняттях. Вони з інтересом бралися виконувати необхідні завдання і навіть проявляти ініціативу - як, що і хто може зробити. Але об'єднувалися вони для виконання завдань у свої маленькі підгрупи і зовсім не брали до уваги тих, хто до них не входив, проявляли агресивне ставлення:

Віка Д.: "...пішла звідси... що ти тут забула..."

Олександр О.: "... він глухий, він не буде з нами в одній команді..."

Оля К.: "...а ми жовтошкірих не приймаємо..."

Під час вивчення Конвенції ООН про права дитини спостерігалось похвалення у стосунках між різними підгрупами. Учасники бурхливо сперечалися щодо прав дітей та виконання цих прав дорослими. Перепитували чи дійсно вони можуть поступити так чи так. Саме у цей час спостерігалось зближення учнів, вони знайшли спільну тему та спільні проблеми. Допоміг досвід дітей, що приїхали з інших країн та мають статус біженця або пошукачів притулку. Більша частина учасників виказувала здивування та зацікавленість:

Марія С.: "...а чому ти раніше нам про це не розповідала..."

Андрій В.: "...ух ти, а ми і не знали..."

В ході проведення групової роботи спостерігалось зменшення дистанції між підлітками, що проявлялася у періодичних позагрупових дискусіях на будь-яку тему між підлітками, вільному об'єднанню у групи під час роботи, у допомозі одне одному під час виконання трудних завдань або неповного їх розуміння.

Під час обговорення теми почуттів, а зокрема агресії більшість призналося, що:

Віка Д.: "...я дуже погано відносилася не тільки на людей не схожих на себе, але й до тих кого я не могла терпіти...я тепер більше уявляю собі, що відчували вони, але й я відчувала себе не краще..."

Олександр О.: "...дуже багато людей проявляють агресію...не тільки ми, але й до нас, особливо дорослі...вони постійно кричать, а від нас вимагають ввічливого поводження..."

Микола К.: "...якщо ми говоримо про злість...то чому би нам не поговорити про відношення вчителів до нас...вони хочуть, щоб ми були чемними, а самі запросто нас обзивають ...як в цьому випадку себе поводити...вони навіть слухати нічого не хочуть..." М.

Як бачимо, обговорення теми агресії призвело до вільного виказування своїх думок, підтримування у висловлюваннях одне одного. Все більша згуртованість групи проявилася під час обговорення толерантного відношення до інших, стереотипів та узагальнень. При оцінці мешканців Америки, Африки та України виявилися наступні тенденції: мешканці Америки (більшість наголошувала на Сполучених Штатах) -товсті, багаті, жадібні; мешканці Африки - брудні, бідні, веселі; мешканці України - бідні, залежні на наркотики та алкоголь, агресивні. Учасники групи були вражені, що мешканців України вони оцінили не з кращої точки зору, хоча усі присутні є жителями України. Виникло здивування:

Віка Д.: "...о-па... а чого це так вийшло..."

Андрій В.: "...ми ж не описували себе, хоча..."

Учасникам на прикладі було показано як діє механізм стереотипізації та узагальнення. Одразу ж отримані знання вони почали використовувати при оцінюванні власного класу. Усі дійшли висновку, що їм не вистачає інформації для формування своєї власної думки:

Андрій В.: "...я думав, що те що я виказую моя власна думка, а насправді зрозумів, що це те що я чув від дорослих та батьків...вони так говорять і я так говорю..."

Ми спостерігали за повільною зміною поглядів, відношення учасників групової роботи, іноді проявлялася певна розгубленість, що була обумовлена великою кількістю інформації, що надавалася та її незвичністю. Найбільшу згуртованість групи можна було спостерігати наприкінці групової роботи, коли проходила загальна гра під назвою "Острів". Група розділилася на дві частини, кожна частина представляла собою плем'я, що розмовляють на різних мовах та мають різні культури. Під час обговорення учасники прийшли до таких висновків, що дуже важко себе почувати у чужому середовищі через незнання мови:

Олександр О.: "...я з нею говорив, а вона мене зовсім не розуміла...мені треба було так викручуватися...мені ж потрібна була карта...а вона нічого не розуміє...це жах...я не Микола К.: хочу опинитися у такій ситуації..."

Діти зрозуміли, що роз'єднує і незнання культури

Микола К.: "...ніколи не думала, що це викликає таке незадоволення не могла зрозуміти що від мене хочуть та що мені у цьому випадку робити..."

важко сприймати культуральні відмінності:

Юра С.: "...я постійно відчувала злість, коли на всі мої запитання вони кланялися і нічого не відповідали... врешті я б нічого і не зрозуміла.... але ці постійні поклони..."

Андрій К.: "...я не міг повірити у те, що вони не почнуть зі мною розмовляти поки я їм не скажу доброго дня...а здоровалися вони носами..."

Після завершення групової роботи клас став набагато дружнішим, ми спостерігали за терпимим ставленням одне до одного, за більш вільним спілкуванням учнів між собою, відчувалося задоволення від проведеного часу. Майже зникло те почуття напруженості у повітрі, коли клас збирався разом.

Учасники групової роботи на останньому занятті поділилися своїми враженнями. Усі виказали задоволення, що взагалі відбуваються такі заняття; деякі учасники висловили думку про те, що ці заняття дали їм поштовх до переосмислення своїх поглядів; деякі вказували на те, що подивилися на своїх однокласників з іншого боку; більшість учасників зупинилася на тому, що їм потрібно більше часу для осмислення почутого; дівчата вказували на те, що знання, що вони отримали під час роботи були для них новими та корисними, акцент робили на тому що розвивати такі моделі поведінки, як це робилося на заняттях потрібно більше хлопцям, аніж дівчатам. Також виказувалися побажання проводити подібні заняття частіше - "це те, чого нам трохи не вистачає".

Висновки

В цьому дослідженні було доведено, що групова робота дає можливість підліткам, за допомогою формування соціальної дійсності, взяти участь у різних видах діяльності, що передбачає тісне спілкування, досягнення спільних цілей, усвідомлення наявності спільності проблем, що у свою чергу сприяють розвитку толерантності у стосунках;

Метод групової роботи дає можливість підліткам самим формувати соціальну дійсність відповідно до своїх ролей та типу поведінки, створювати нові моделі поведінки та випробовувати їх;

Було виявлено, що недостатня проінформованість щодо особливостей культури та традицій чужих етнічних груп призводить до віддалення інших етносів шляхом посилення своєї внутрішньої групової ідентифікації;

Виявлено, що представники національних меншини є більш толерантними у стосунках з корінною культурною групою, що обумовлено соціальною адаптацією до умов чужої культури;

Достатня проінформованість та очікуваність дій сприяє розвитку толерантності у стосунках між представниками різних національностей.

Література

1. Гирко Л.В. Национальная идентичность и социальный порядок. - М., 1998.- С.24-62.
2. Грановская Р.М., Крижанская Ю.С. Творчество и преодоление стереотипов.- СПб., 1994.-192с
3. Дилигенский Г.Д. В защиту человеческой индивидуальности //Вопросы философии.- 1990. С.31 - 45.
4. Ashkenasi Nationalist and National Identity. -Berlin. 1990. - 60 p.
5. Miluska J. Czym jest sytuacja aliemejaca. Proba analizu psychologicznej zjawiska || Czlowiek i spoleczenstwo \ Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.- Poznan: Wydaw. Naukowe VAM, 1990/- t.- S. 23 -39
6. Park R.E. Cultural Conflict and the Marginal Man // Part R/E/ Race and Culture.- Gleoncoe, III: The free press, 1950.- P. 372-376.
7. Park R.E. Personality and cultural// Park R.E. Race and Culture .- The Free Press, 1950.-P. 357-371.
8. Turner R.H. Personality in social psychology's contribution to sociology// Social Psychology Quart.- Albany, 1988.- Vol. 51.- No.1. P.1 -10.
9. Vanderbergh P.L. The ethnic phenomenon. – NY, 1987.-301 s.

Резюме

Статья посвящена вопросу отчуждения в современной цивилизации, преодолеть который смогут толерантные взаимоотношения. Эти взаимоотношения играют важную роль в становлении безконфликтного сотрудничества. Показана необходимость обучать молодежь толерантным отношениям к представителям разных культур. В статье представлены результаты исследования толерантных взаимоотношений в среде подростков.

Summary

This article is devoted to the problem of estrangement in the modern civilization where the tolerant relations between ethnoses are the pledge of collaboration without conflicts, the necessity of teaching the young people the universal thought as a form of the tolerant relations to the people living around and to their cultural is displayed too. The results of research of the tolerant interrelation among teenagers are represented in this article.

УДК 159.923.2

О.І. Крошка

**ПРОБЛЕМА УСВІДОМЛЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ЯК
УМОВА САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ**

Стаття присвячена актуальній проблематиці в системі сучасної освіти. Освіта України на всіх своїх ланках однією з головних цілей ставить підготовку молоді до успішної професійної діяльності. В статті стверджується, що розвинута самосвідомість, адекватна самооцінка і, головне, усвідомлення старшокласниками власних індивідуально-психологічних властивостей особистості може сприяти їхньому успішному особистісному і професійному самовизначенню.

Ключові слова: професійне самовизначення, професійна спрямованість, особистісне самовизначення, усвідомлення, самосвідомість.

Постановка проблеми

Підготовка молоді в сучасних умовах повинна мати професійну спрямованість, поступово готувати до вправної професійної діяльності як кінцевої мети, досягнення якої забезпечується завдяки загальній, допрофесійній та професійній освіті. Адже тільки високий професіоналізм може гарантувати досягнення в різних сферах трудової діяльності, високі заробітки, успіхи в конкурентній боротьбі, служити надійним захистом від безробіття. Сучасне суспільство зацікавлене в якісній підготовці підростаючого покоління до професійної діяльності. Можна також стверджувати, що вся існуюча система навчання і виховання спрямована в основному на підготовку учнівської молоді до праці. Цій меті (хоча, звичайно, не тільки їй) служить шкільне навчання, а також розмаїття форм підготовки на різних рівнях професійної освіти.

Узагальнення результатів вивчення соціально-психологічних (І.С. Кон, А.В. Петровський, Т.В. Снегірьова, Д.І. Фельдштейн, В.О. Ядов та ін.) та психолого-педагогічних (М.І.Алексєєва, Г.О. Балл, Л.І. Божович, М.І. Боришевський, В.В. Давидов, І.В. Дубровіна, І.В.Жадан, О.В.Киричук, Б.С. Круглов, О.В. Мудрик, В.А.Семіченко, Б.О. Федоришин, Н.В.Чепелева, Є.А. Шумілін та ін.) аспектів особистісного самовизначення дозволяють розцінювати його як основне новоутворення періоду ранньої юності. Саме у самовизначенні, на думку цих авторів, концентрується те найсуттєвіше, що визначає умови та специфіку розвитку особистості старшокласника.[1,2]

Фактором професійного самовизначення особистості юнака, на нашу думку, є внутрішнє середовище особистості, її активність, потреба в самопізнанні, усвідомленні власних індивідуально-психологічних властивостей, самовдосконаленні, самореалізації.

Усвідомлення особистістю власних потенційних можливостей, перспективи особистісного і професійного росту спонукає її до постійного експериментування, що розуміється як пошук, творчість, можливість вибору. Вирішальним елементом даної ситуації особистісного розвитку є можливість і необхідність робити вибір, а виходить, відчувати свою волю з одного боку, і свою відповідальність за усе, що відбувається і відбудеться, з іншого. Для формування психологічної готовності до професії та сприяння становленню особистості школяра як майбутнього професіонала є необхідним, зокрема, сформувані відповідні ціннісні орієнтації, виробити відповідні стратегії та прийоми мислення, що дозволяють творчо розв'язувати задачі певних типів. Усе це потребує як від педагогів, так і від учнів тривалої та кропіткої роботи.

Зазначеній меті має відповідати організація різноманітних форм навчальної та виховної роботи. Для ефективної підготовки учнів до майбутньої трудової діяльності (так само як і для їхнього гармонійного особистісного розвитку) є необхідним співвіднесення змісту й методів навчання з можливостями і прагненнями учнів. Шлях до цього відкриває загальноосвітнє навчання в поєднанні з профільною трудовою підготовкою відповідного професійного спрямування[3].

Добре відомо, як буває нелегко визначитись і обрати професію випускникам середньої школи і скільки помилок виникає внаслідок вибору, який був зроблений неадекватно можливостям і здібностям особистості. Відомо також, що через недостатньо обґрунтований вибір професії значна частина випускників професійної школи не наважується працювати за набутою професією. Усе це є цілком природним за відсутності цілеспрямованої підготовки до професійного вибору й навчання за обраною професією.

Таким чином, існує велика кількість старшокласників, які не визначились зі своїми намірами та

ЗМІСТ

Передмова	3
Булах І.С. Відповідальність як інтегративний компонент моральної самосвідомості підлітка	4
Воробійов А.М. Проблема самореалізації особистості як соціального явища в системі „суспільство-індивід”	9
Карпенко З.С. Аксіогенетичні етапи становлення Я-концепції	12
Ложкін Г.В., Воляннюк Н.Ю. Структурно-змістовні характеристики професійної самосвідомості тренера-викладача	14
Носков В.И. Самосознание как детерминанта поведения личности	19
Павелків Р.В. Особистісна норма як структурний компонент моральної свідомості та самосвідомості	23
Безлюдна В.І., Корчакова Н.В. Детермінація моральної поведінки дітей когнітивно-мотиваційними змінами моральної свідомості	26
Бігунова С.А. Культурологічно орієнтоване навчання як детермінанта розвитку самосвідомості особистості	30
Боровець О. Вплив колективістської та індивідуалістської спрямованості на самосвідомість підлітків	33
Бордюк В.М. Механізми самооцінки старшокласників у контексті процесу їх науково-дослідницької діяльності	36
Бреусенко-Кузнєцов О.А. Екзистенціальний аспект проблеми ціннісного виховання засуджених	38
Вронська В.М. Значення педагогічних інновацій для морального розвитку та самосвідомості учнів	42
Главінська О.Д. Детермінований вплив соціальних інститутів на формування самосвідомості молодшого школяра	43
Горбань Г.О. Структура формування професійної самосвідомості	46
Григорчук І.С. Волевиявлення як чинник морального становлення у світлі християнської духовної традиції	48
Дєдова Т.В. Часові детермінанти феномену сновидінь індивіда у циркадіанному періоді	51
Дружиніна І.А. Проблема становлення самосвідомості в процесі формування гармонійно розвиненої особистості студентів-психологів	54
Завацька Н.Є. Місце самосвідомості особистості в процесі соціально-психологічної адаптації	56
Залужна А.Є. Деструктивний вплив „масовізації” на моральну самосвідомість особистості (етнопсихологічний екскурс)	60
Іваник Г.С. Про деякі підходи до експериментального вивчення позитивного мислення старшокласників у парадигмі цілісності самосвідомості	64
Івашкевич Е.З. Психологічні особливості розвитку самосвідомості особистості засобами літератури	68
Квашук О.В. Телебачення як чинник формування моральної свідомості школярів	72
Кіт Н.В. Виховання національної свідомості молодших школярів	75
Климчик Т.В. Формування моральних цінностей старшокласників в умовах дитячого хорового колективу	78
Клочек Л.В. Роль процесів ідентифікації і відособлення у формуванні самосвідомості у підлітковому і ранньому юнацькому віці	81
Когутяк Н.М. Самоусвідомлення автентичності в контексті духовно-морального розвитку особистості	83
Козерацька Н.М. Моральна самосвідомість та її показники у студентів-першокурсників технічного вузу	85
Комаровська В.Л. Особливості економічної самосвідомості суб'єктів соціального простору	87
Корчакова Н.В. Презентація образу Я в інтернет-комунікації як психологічна проблема	90
Косарева О.І. Вплив дитячо-батьківських взаємин на формування самосвідомості дошкільника	94

Красновський В.М. Архитектура самосознания в опыте социального пространства подростка	98
Красновський В.М. Розвиток толерантних взаємовідносин підлітків в умовах соціального відчуження	104
Крошка О.І. Проблема усвідомлення індивідуально-психологічних властивостей як умова самовизначення старшокласників.....	110
Кулагіна Л.М. Особливості діагностики готовності особистості підлітка до здійснення морального вибору	113
Кулаков Р.С. Вплив навчання та виховання на формування моральної свідомості та самосвідомості у молодшому шкільному віці	117
Литвин-Кіндратюк С.Д. Соціально-історичні контури соматичного самовизначення суб'єкта харчової активності	121
Мельник О.В. Психолого-педагогічне проектування профорієнтаційної роботи зі старшокласниками	124
Михальчук Н.О. Смыслоутворення особистості як психологічна проблема	128
Михальчук Ю.О. Аналіз психологічного змісту поняття етнічної самосвідомості у сучасній науці ...	131
Моначин І.Л. Протистояння як фактор особистісного самостворення.....	135
Новотна М.А. Психологічні особливості самосвідомості підлітка в сучасному правовому полі	137
Одолінський В.Г. Проблемне поле майбутнього у свідомості старшокласників	140
Павелків В.Р. Ситуативний фактор агресивності у самосвідомості підлітка.....	145
Павелків О.М. Психологічні особливості та умови професійного самовизначення старшокласників у процесі вивчення курсу шкільної математики.....	148
Пальчевський С.С. Акмеологічні основи технологізації самовизначення особистості у процесі її підготовки до творчої професійної діяльності.....	152
Петренко В.В. Виховання національної самосвідомості особистості в процесі вивчення української народної пісні	156
Петренко О.Б. Проблема становлення гендерної самосвідомості особистості: теоретичний аспект ...	159
Потапчук Є.М. Збереження психічного здоров'я особистості як соціально-психологічна проблема...	164
Прохоров Б.І. Творча уява як чинник саморозвитку дитини-дошкільника	164
Рашковська І.В. Образ ідеального „Я” в структурі моральної самосвідомості підлітка	168
Рудюк О.В. Ідентифікаційні структури особистості в контексті аналізу концепту самосвідомості	170
Сардига О.В. Індивідуальний підхід до учня у процесі виставлення оцінки	172
Севастьянович Н.М. Системний підхід до вивчення особистості	175
Сіранчук Н.М. Розвиток моральної самосвідомості у дітей та підлітків	178
Смалько М.Ф. Формування Я-концепції як важливий фактор самоусвідомлення обдарованої особистості.....	182
Смольська Л.М. Подвійна природа щастя в особистісному вимірі.....	186
Софіянчук З.С. Вплив статевих відмінностей на розвиток соціального інтелекту дошкільників	189
Співак Л.М., Романова О.В. Проблема співвідношення між поняттями „Я-концепція” та „Я-образ” особистості у психології	193
Ставицька О.Г. Паралінгвістичні засоби мовлення вчителя та усвідомлення моральних вимог вихованцями	198
Сторож О.В. Аналіз основних теоретико-методологічних підходів до вивчення і розвитку самосвідомості особистості	202
Суслова Н.В. Соціально-психологічний тренінг як засіб розвитку самосвідомості.....	207
Тимощук Н.С. Формування самосвідомості старшокласників у процесі особистісно орієнтованого виховання	209
Ткач Т.В. Діалектика інтересів особистості і суспільства в системі безперервної освіти	212
Ткачук Т.Л. Особистісні новоутворення як умова лібералізації моральних цінностей підлітків.....	216
Уличний І.Л. Формування потенціалу професійного самовдосконалення старшокласників у теорії і практиці шкільної профорієнтації	219

Філоненко М.М. Екологічна самосвідомість як основа особистісного становлення.....	223
Шевчук О.А. Роль системної валеологічної настанови у формуванні гендерних стереотипів серед підлітків	225
Шугай М.М. Психологічний аналіз генези національної самосвідомості особистості	232
Юрченко В.М. Духовна природа людської свідомості та підсвідомості	235
Яцюк Н.О. Формування моральної рефлексії молодших школярів у навчально-виховному процесі	237
Відомості про авторів	245

Наукове видання

**ОНОВЛЕННЯ ЗМІСТУ, ФОРМ ТА МЕТОДІВ НАВЧАННЯ І
ВИХОВАННЯ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ**

СЕРІЯ:

Психологія

*ФОРМУВАННЯ ПАРАДИГМИ САМОСВІДОМОСТІ
У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ*

Збірник наукових праць

Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету

Випуск 30

Заснований в 1996 р.

Відповідальний за підготовку збірника до видання Янцур М.С.

Технічний редактор Курченко Н.Б.

Комп'ютерна верстка Суходольський В.І., Галабурда О.П.

Здано до набору 01.11.2004 р. Підписано до друку 3.11.2004 р.

Формат 60x84 1/8. Папір офсетний № 1. Гарнітура Times New Roman. Друк

різографічний. ум друк. арк. 27,96. Обл. вид. арк. 2,8,38. Замовлення №• 17/1. Тираж 120.

Адреса редакції: 33028 м. Рівне, вул. Остафова, 31

Рівненський державний: гуманітарний університет, кафедра професійної педагогіки і трудової підготовки (к. 98, тел. 22-11-18)

Віддруковано в редакційно-видавничому відділі
Рівненського державного гуманітарного
університету 33028 м. Рівне, вул. С.Бандери, 12,
тел. 26-48-83

0-59 Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. Формування парадигми самосвідомості у психологічній науці: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненською державного гуманітарного університету. Випуск 30. — Рівне: РДГУ, 2004. — 250 с.

ISBN 966 — 7281 — 07 — 8.

Збірник наукових праць містить статті з актуальних проблем психології самосвідомості.

Опубліковані матеріали можуть бути корисними для науковців, практичних психологів, вихователів, учителів, викладачів та студентів вищих навчальних закладів гуманітарного спрямування.

УДК: 37: 371: 372: 373: 374: 376: 378: 379

ББК 74.20